

РОЗДІЛ II НАУКОВІ РОЗВІДКИ МОЛОДИХ ДОСЛІДНИКІВ

В.В.Опанасюк

ПОЛІТИЧНИЙ КЛАС У ФОРМУВАННІ МЕХАНІЗМУ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ В ГЕТЬМАНАТІ Б.ХМЕЛЬНИЦЬКОГО: ЕКСТРАПОЛЯЦІЯ НА СУЧАСНІСТЬ

У статті проаналізовано досвід розбудови ефективного механізму державної влади в Гетьманаті Богдана Хмельницького — de facto першій модерній державі на території України. Виявлено тенденції і напрями модернізації системи інститутів державної влади в досліджувану добу з врахуванням особливостей політичного часу, зроблено історичні уроки для політичного класу сучасної України.

V. Opasnyuk. Political class in forming of mechanism of State power in getmanat of B.Hmelnitsky: extrapolation on contemporaneity. In the article experience of alteration of effective mechanism of State power in of B.Hmelnitsky — de facto the first modern state on territory of Ukraine is analysed. Found out tendencies and directions of modernization of the system of institutes of State power in the explored days taking into account the features of political time, historical lessons for the political class of modern Ukraine are done.

Ефективність функціонування державної влади, що її реалізує політичний клас, безпосередньо залежить від такого базового елементу політичної системи, як механізм державної влади. В основу сучасних демократій закладений правовий механізм функціонування державної влади, що має на меті забезпечити поділ влади, верховенство права, рівність громадянина та держави¹. Такий дієвий механізм у сучасній Україні ще не вироблений, хоч Конституція України (ст. 1) визначає нашу державу як суверенну й незалежну, демократичну, соціальну, правову.

Дослідники та політичні експерти неодноразово звертали увагу на недосконалість системи державної влади та механізму її функціонування в Україні². Однак за роки незалежності України у се-

редовищі політиків стало гіркою традицією згадувати про зміни в системі державної влади напередодні президентських або парламентських виборів, використовувати вади в організації системи державної влади для завоювання прихильності електорату. Така тенденція видається небезпечною з огляду на намагання політичного класу утриматися при владі, щоб не випустити зі своїх рук контроль за розподілом ресурсів в умовах накопичення капіталу. Саме тому існує реальна небезпека тривалого збереження хиткого стану політичної системи, що заважає розвитку, виснажує та руйнує державу.

У зв'язку з цим корисним і повчальним для політичного класу сучасної України буде досвід національного державотворення доби Гетьманату Б.Хмельницького. Фактично Гетьманат Б.Хмельницького був історично першою формою модерної держави на території України. Звичайно, що вести мову про перенесення історичної ситуації минулого на сучасний стан політичної системи не має ніяких підстав, однак засвоїти уроки національного державотворення минулого сучасному політичному класу варто.

Органи державної влади (суб'єкти влади) як втілення інститутів державної влади, норми їх улаштування та діяльності, послідовна низка операцій суб'єктів влади, що задля досягнення владного впливу спрямовані на підвладних (об'єкти влади), у своїй сукупності створюють механізм державної влади. Легальне функціонування механізму державної влади в Гетьманаті забезпечувала унікальна система права, що поєднувала норми звичаєвого та писаного права з істотним переважанням першого.

Право — це система загальнообов'язкових норм і правил поведінки, встановлених державою. Правові норми за способом установаження поділяються на звичаєві норми та норми, прописані в законі. Звичай — це загальноприйнятий спосіб поведінки в суспільстві, що встановлюється традицією і характеризується повторюваністю. Право необхідно відрізнити від законодавства. Поняття права ширше за обсягом і співвідноситься з законодавством як зміст і форма. Законодавство базується на законодавчих актах — законах та підзаконних актах, розпорядчій документації органів державної влади. Закостенілі норми закону залишаються незмінними до тих пір, поки держава не встановить інші правові норми. Традиція у праві достатньо гнучка, встановлює чинність живих норм права, що відповідають народним уявленням про психологічні переживання, правду, обов'язок у кожній конкретній ситуації.

Законодавчі та виконавчі функції в Гетьманаті чітко не розмежовувалися, а судова влада залишалася невіддільною від виконавчої. Норми закону мали право встановлювати Військова (Генеральна) рада, Генеральна рада старшин, гетьман, дружина гетьмана, полковники. Однак законотворчі функції перших двох інститутів державної влади фактично не реалізовувалися³. Поряд із цим важливого значення надавалося правотворчості суддів — діяло прецедентне право. Військо Запорозьке потребувало ускладнення державного механізму та формалізації державного життя⁴.

Писане право держави Б.Хмельницького складалося з кодифікованого права, до якого належать два останні Статути Великокого князівства Литовського (1566 і 1588 рр.), та трьох груп нормативно-правових документів. Першу групу утворюють договори з Річчю Посполитою та Московією, які визначали офіційний статус Війська Запорозького та регламентували відносини між сторонами. У цьому разі вживаємо традиційну для історичної науки термінологію, не вдаючись до правової оцінки характеру документів. Відзначимо лише, що угодами або договорами їх можна назвати тільки умовно, оскільки оформлені вони як жалувані грамоти, хоч і стали результатом домовленостей сторін під час переговорів. До цієї групи належать Зборівська (1649 р.), Білоцерківська (1651 р.) мирні угоди та Переяславсько-Московська угода (1654 р.). Фактично Військо Запорозьке вело незалежну зовнішню та внутрішню політику та зважало лише на ті пункти перелічених угод, що не суперечили національним інтересам. Другу групу документів утворюють універсали гетьмана та полковників. Третя група — це станово-корпоративні нормативні акти.

Звернемо увагу на публічне право гетьманської держави. В історичних та правничих дослідженнях зустрічаємо опосередковане посилання на «Статті про устрій Війська Запорозького»⁵. Створення цього документа відносять до 1648 року. Однак щось певне про нього сказати важко, оскільки сам документ поки що не виявлений.

В універсалі від 20 липня 1648 р. про захист володінь Владислава Домініка Заславського гетьман Б.Хмельницький посилається на статті «остроги Війська Запорозького», згідно з якими кожен із козаків, «що чинив кривди», «за найменшою скаргою, наказом полковника того полку [до якого належить винний] буде суворо покараний на горло... А якби полковник не вчинив слушної справедливості, тоді сам від нас на горло буде покараний»⁶.

Згаданий документ регулював відносини всередині військової організації, а також між козаками Війська Запорозького та цивільним населенням. У мобілізаційному універсалі від 2 серпня 1650 р. гетьман Б.Хмельницький також посилається на «військові артикули», коли йдеться про відповідальність за затримку універсалу на території полку⁷. Поряд із нормами звичаєвого права, військові суди всіх рівнів, що були водночас судами загальної юрисдикції, послуговувалися цим документом, а гетьман гарантував його дотримання: здійснював загальний нагляд та карав полковників і старшину за його порушення. З огляду на те, що Б.Хмельницький у 1648 р. не розглядав захоплену територію як державне утворення, «ostroга Війська Запорозького» все ж була, на наш погляд, військовим статутом, а не конституцією. Цей документ зберіг свій характер і пізніше, коли на підконтрольних козакам територіях фактично постала держава.

У законодавчому акті право може бути описане двома способами: перший спосіб — через перерахування всіх можливих конкретних поведінкових ситуацій; другий — через заборони та обмеження. У законодавстві Гетьманату використані обидва способи. Дозвільні правові документи переважно адресні — на заведення прибуткових підприємств, використання пустинних земель, вилов риби тощо. Заборони зустрічаємо як в універсалах гетьмана, так і в назві «ostroга Війська Запорозького».

Важлива група правових документів доби Гетьманату Б.Хмельницького — універсали гетьмана та полковників. Так само до цієї групи віднесемо єдиний відомий історикам універсал дружини гетьмана Анни⁸.

Юрист А.Козаченко пропонує класифікувати універсали гетьмана за юридичною силою та обсягом дії на загальні, локальні та індивідуальні нормативні акти⁹.

Полковники мали право видавати універсали, дійсні в межах підвладної їм території полку. Взявши до уваги опубліковані універсали полковників, а також універсали гетьмана, в яких полковники зобов'язувалися до видання документів відповідного характеру та значення, поділимо всі універсали полковників на п'ять груп на підставі їх функціонального призначення. Перша група — універсали полковників на виконання універсалів гетьмана (охоронні, проїзні універсали; інформування війська або/та цивільного населення, що проживало на території полку; делегування повноважень на виконання конкретного завдання тощо).

Друга група — універсали на забезпечення потреб війська (наприклад, на військову мобілізацію; безперешкодний проїзд купців, які забезпечували військо зброєю, порохом, селітрою тощо). Третя група — кадрові призначення (сотників та інших урядників нижчого рангу). Четверта група — універсали на захист інтересів різних прошарків суспільства (дозвільні універсали на заснування чи використання прибуткових підприємств — млинів, броварень тощо; проїзні універсали на ярмарок; на послушенство монастирських селян тощо). П'ята група — універсали, пов'язані з розпорядженням земельним фондом на території полку. Останні потребували належного обґрунтування та гетьманського підтвердження.

Змістовний аналіз кримінального права за універсалами гетьманів другої половини XVII — першої чверті XVIII ст. здійснив Д. Любченко. Серед виділених ним видів злочинів особливої уваги заслуговують злочини проти держави та військові злочини, оскільки останні загрожували не тільки боєздатності війська, але життєздатності самої козацької держави. Вчений припускає, що за відсутності в універсалах згадок про злочини проти держави судді виходили зі здорового глузду та орієнтувалися на ті норми Литовського статуту 1588 р., які відповідали ситуації¹⁰. Однак слід враховувати, що, по-перше, вироки в справах про державну зраду, посягання на життя та здоров'я гетьмана чи посадовців та за аналогічні злочини проти держави виносили гетьман або військова адміністрація на місцях; по-друге, як правило, для проведення слідства у справах про самовільне зняття облоги або відступ створювалася спеціальна комісія, яка керувалася нормами «остроги Війська Запорозького»; по-третє, слідство та судочинство у справах про посягання на державну власність, порушення заборон, встановлених універсалами гетьмана, здійснював відповідно до «закону войскового» висланий на місце представник гетьмана. Детальний аналіз універсалів гетьмана дозволяє встановити, що до злочинів проти держави прирівнювалися бунти та непокоря гетьманським універсалам, які стосувалися ієрархії влади. Такі злочини каралися згідно з «каранемъ срокгимъ войсковимъ»¹¹. Щодо військових злочинів, то дійсно, універсали фіксують норми покарання за недбале ставлення до військової служби, насильство та пограбування мирного населення тощо¹². Поряд із цим затримка мобілізаційного універсалу «хоч на годину» каралася публічно як зрада на горло¹³. Тому сумнівною виглядає думка

Д.Любченка про використання норм Литовського статуту 1588 р. для вирішення судових справ про державну зраду в Гетьманаті Б.Хмельницького. Переконані, що в тій частині злочинів, які спрямовані проти держави, а також в частині військових злочинів діяли норми звичаєвого права та норми, закріплені у військовому статуті й універсалах гетьмана.

Одночасно з формуванням інститутів державної влади проходили соціальні трансформації. Закономірно, що в добу революційних змін відкриваються додаткові канали соціальної мобільності, оскільки новий суспільний порядок потребує нового соціального опертя для нової політичної влади. Соціальна база Гетьманату формувалася із козацтва, української та польської шляхти, духовенства та міщан. Правлячий клас увібрав у себе представників усіх цих соціальних станів, зокрема козацьку старшину, шляхту, яка підтримала Гетьманат, церковних ієрархів, міський патриціат та багате купецтво. Зміцнення гетьманської влади здійснювалося завдяки контролю за розподілом ресурсів, наданню економічних та політичних преференцій окремим соціальним організаціям, територіальним спільнотам та індивідам. Поряд із цим, перехід із одного соціального стану до іншого залишався відносно відкритим, за винятком селян, які проживали на церковних та монастирських землях.

Основу ресурсного забезпечення державної влади становили державний земельний фонд, прямі та непрямі податки, мита.

Усі попередні земельні акти на підконтрольних козацькому війську територіях втрачали юридичну силу, однак не за законом, а за фактом завоювання. Земля переходила у власність новоствореної держави. Гетьман розпоряджався землею від імені Війська Запорозького. Основу державного земельного фонду становили колишні королівщини, землі магнатів і шляхтичів, які їх покинули, втікаючи від збунтованих селян та козацько-селянського війська, а також землі католицької церкви. Гетьман універсалами підтверджував права власності православних монастирів на землі та селян, права на землю шляхти, яка активно допомагала козацькому війську або добровільно піддалася гетьманській владі, а також козаків, які отримали земельну власність внаслідок добросовісного набуття (купівля, дарування, успадкування, надання у власність за службу в реєстровому війську) або за давністю використання. Дотримання права власності строго контролювалося гетьманом та державною адміністрацією на місцях.

Мілітаризований характер гетьманської держави вимагав забезпечення постійного війська, зміцнення позицій козацької старшини. Тому характерною особливістю гетьманської влади стало використання системи ленних володінь. Землі Війська Запорозького надавалися універсалами гетьмана, зрідка полковників як «рангові маєтності» в пожиттєве використання переважно козацькій старшині. Землі на правах володіння могли отримати також шляхтичі за особливу прихильність і допомогу Війську Запорозькому.

Особливий випадок — підтвердження прав шляхти Пінської землі, яка звернулася до гетьмана з проханням про приєднання до Війська Запорозького. Пінській землі надавалися широкі права самоуправління, шляхта зберігала свої привілеї¹⁴. Історик права Л.Окиншевич вважав, що Білоруський полк так само перебував на особливому становищі. Однак неодноразові заяви гетьмана у відповідь на «вимоги Москви ліквідувати козаків на Білорусі» та особлива (етнічна) назва Білоруського полку не є достатніми підставами, щоб вважати останній «васальною державною одиницею щодо української держави»¹⁵, адже гетьман контролював дотримання козаками полку норм військового права та, як обґрунтовано довели незалежно один від одного В.Горобець і Т.Яковлева, мав намір приєднати Білорусь до гетьманської держави з огляду на її стратегічне положення, перспективи розширення торгівлі¹⁶ та контролю над земельним фондом¹⁷. Водночас, усвідомлюючи зовнішньополітичну ситуацію та особливості соціальної структури білоруського суспільства, гетьман і старшина намагалися заручитися підтримкою або принаймні лояльністю шляхти та міщан білоруських земель.

У добу Гетьманату Б.Хмельницького почало складатися фінансове законодавство, що стосувалося податків, оренд і мит.

Основний тягар державного оподаткування покладався на міщан та селян. Державну (військову) скарбницю поповнювали «обиклі» податки «від диму», стація та чинш, а також податки, які держава накладала на окремі види діяльності: «возовое, померное, дегот, воскобойню и поведерщину от меду и горелки»¹⁸. Залежно від потреби гетьман універсалами встановлював додаткові побори та платежі, наприклад, для платні татарам, на забезпечення військових переходів. Проте, порівняно з додержавним періодом, кількість і розмір податків зменшено, а окремим міським та сільським громадам надавалися пільги в оподаткуванні. Джерела

повідомляють про обкладання податком приватних прибуткових підприємств¹⁹; надання державою всім козакам права на виробництво горілки²⁰, яке обкладалося повідерщиною; сплату козаками чиншу, стації²¹, що може свідчити про перші кроки в напрямі введення загальнообов'язкового оподаткування. Податки з монастирських селян залишалися для потреб монастиря. Заборонялося стягувати податки з монастирських селян у такому самому розмірі, як і з «мерских». Обтяження податками та зборами понад звиклих і визначених гетьманськими універсалами за скаргою міщан або селян каралося за військовими законами²².

Держава володіла монополією на збір податків та виготовлення спиртних напоїв, утримання прибуткових підприємств (млинів, переправ тощо), які гетьман передавав окремим особам, монастирям, територіальним громадам в оренду. Важливим механізмом регулювання владних відносин із орендарями були державні гарантії. Так, гетьман універсалом від 15 травня 1655 р. дозволив Прилуцькому Густинському Троїцькому монастиреві брати мірку в Шкуратишиному млині, а орендарям цього млина обіцяв «дефалкату» «при експирации» (тобто, гарантію вирахування відповідної частини орендної плати наприкінці терміну оренди)²³. Держава стимулювала заснування прибуткових підприємств (зокрема, млинів), надаючи пільги в оподаткуванні, а саме: звільняла на три місяці від платежів до державної скарбниці²⁴.

Правовою підставою здійснення митної політики гетьманського уряду до початку 1654 р. були звичаєве право та охоронні універсали гетьмана. Система митних зборів на ранніх етапах становлення Гетьманату мала традиційні риси феодальної системи.

Універсалом гетьмана Б.Хмельницького від 28 квітня 1654 року відмінено всі пільги на сплату митних зборів — пільги за охоронними універсалами та пільги купцям, які споряджали каравани під захистом іноземних посольств²⁵. Зрівняння в правах усіх без винятку купців, що вели зовнішню торгівлю, свідчить про формування держави модерного типу. Однак внутрішні збори з купців під час перетину внутрішніх меж, торгівлі на ярмарках тощо стягувалися й після встановлення державних мит²⁶.

Уже згаданий гетьманський універсал від 28 квітня 1654 р., по суті, започаткував організацію митної служби, створення якої мало на меті забезпечити збільшення надходжень до скарбниці Війська Запорозького. Так само універсалом встановлено статтю видатків від доходів митної служби — для фінансування

дипломатичної служби. Встановлено порядок збору мита, визначено коло відповідальних осіб («дозорца наш», «фактори его»), розмір митних зборів («екзакцію скарбовую»).

Контроль за виконанням митного законодавства покладався на посадових осіб митної служби; здійснювався за допомогою полковників, сотників і отаманів. Встановлювалася підсудність військовим судам злочинів, що пов'язані з порушенням митного законодавства. Універсал Б.Хмельницького запроваджував заходи боротьби з контрабандою: конфіскація товару з наступною передачею однієї половини — «дозорцю», другої — «до скарбу войскового половицю належить»²⁷.

Згаданий нами універсал Б.Хмельницького виданий після укладення Переяславсько-Московського договору 1654 року. Ці два документи пов'язані в часі, однак їх зміст не дає достатніх підстав для висновку про причинно-наслідкові зв'язки. Універсал гетьмана Б.Хмельницького за своїм змістом спрямований на збільшення видатків на дипломатичну діяльність Генерального уряду, упорядкування митних зборів, встановлення належного державного контролю за їх стягненням та використанням. Цього переліку достатньо для того, щоб дійти висновку про зміцнення державної влади Війська Запорозького.

Істотним недоліком в організації фінансової системи держави була нерозділеність гетьманської скарбниці з особистими коштами гетьмана. Згідно з Жалуваною грамотою царя Олексія Михайловича при гетьманській булаві залишалася Чигиринське староство з усім його прибутком²⁸, як було заведено ще Зборівським договором 1649 р. У серпні 1657 р. переяславський полковник П.Тетеря просив від Москви зібрати Генеральну раду старшин для розгляду питання про контроль над скарбовими справами, які гетьман вів самочинно²⁹.

Таким чином, соціальні зв'язки, які утворюють основу життєдіяльності суспільства, мають дві площини — горизонтальну та вертикальну. Іституціоналізація цих зв'язків породжує соціальний порядок. Держава у цьому відношенні постає гарантом їх міцності. Збереження національної спільноти та її розвиток передбачають, що нація в рамках існуючого порядку має почуватися комфортно, тобто мати реальну можливість задовольняти свої ментальні потреби, передусім ті, що стосуються безпеки, самоідентифікації, збереження національної єдності. Гетьману Б.Хмельницькому це вдавалося, а тому першим уроком українського дер-

жавотворення середини XVII ст. для сучасних українських політиків має стати збереження балансу між владою і народом. Нація, в якій визріває незадоволення владою, як показав революційний процес середини XVII ст. в козацькій Україні, здатна реагувати на порушення системи соціальних зв'язків потужними соціальними вибухами аж до кардинальної зміни суспільно-політичної системи.

Однак це тільки один виявлений нами напрям відносин влади з народом. Інший напрям — регулювання відносин між суспільними класами — вищими й нижчими. Гетьман Б.Хмельницький стримував процес неконтрольованого накопичення капіталу, перекиваючи шляхи стрімкого збагачення. Утримувати владу вдавалося шляхом створення відносно рівних можливостей для збагачення через відкриті канали соціальної мобільності. Це забезпечувало ефективність влади в процесі подолання розриву між найбагатшими та найбільш бідними верствами населення. Другий урок для сучасної української влади полягає в необхідності розробки такої політики, яка буде стимулювати економічний розвиток і, таким чином, відкриватиме нові канали для вертикальної соціальної мобільності. В умовах недостатнього розвитку або кризового стану економіки влада, як така, що має доступ до розподілу суспільних благ, здатна консервуватися та віддалятися від народу. Тому не низький рівень розвитку економіки, не економічна криза приводять до революції, а безперспективність просування вгору по соціальній драбині.

Політика позбавлення посадових осіб системи державної влади в Гетьманаті Б.Хмельницького можливостей збагачення в умовах становлення капіталістичних відносин привела до того, що після смерті Великого Гетьмана державна влада перетворилася на ласий шматок суспільного пирога, що загостило політичну боротьбу. Якщо Гетьману Б.Хмельницькому завдяки своїм організаторським здібностям вдалося укріпити каркас державної влади, то спадкоємці гетьманської булави в переважній більшості виявилися неготовими до випробування владою. Послаблення гетьманської влади, по-перше, стимулювало посилення влади полковників на місцях; по-друге, посилило боротьбу за гетьманську булаву; по-третє, активізувало Запорозьку Січ. Звідси випливає третій урок державотворення, зміст якого полягає в тому, що в умовах первинного накопичення капіталу влада

керівника держави має бути сильною і відповідальною перед народом.

¹ Див.: Рудич Ф. М. Много ли власти нужно власти? — К. : Наук. думка, 2009. — С. 34.

² Касьянов Г. В. Система владних відносин у сучасній Україні : групи інтересу, клани та олігархія / Г. В. Касьянов // Укр. іст. журн. — 2009. — № 1. — С. 160–180; Конституційні зміни — шлях до стабільності : стенограма круглого столу, НІСД, 28 трав. 2009 р. [Електронний ресурс]. Політична система для України : історичний досвід і виклики сучасності. Ч. 2 / О. Г. Аркуша, С. О. Біла, В. Ф. Верстюк та ін.; гол. ред. В. М. Литвин. — К., 2008. — Розділ 5. — С. 818.

³ Козаченко А. Злочини і покарання в Україні-Гетьманщині за універсалами Богдана Хмельницького (1648–1657 роки) // Вісник Академії правових наук України. — 2003. — № 4. — С. 80.

⁴ Горобець В. Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної та соціальної історії ранньомодерної України. — К.; 2009. — С. 9.

⁵ Козаченко А. Гетьманські універсали як джерело права Української держави другої половини XVII — початку XVIII століття // Вісник Академії правових наук України. — 2003. — № 1. — С. 80; Степанков В. 1648 рік : початок Української революції чи «домової війни» в Речі Посполитій?// Україна в Центрально-Східній Європі. — 2003. — № 3. — С. 413.

⁶ Універсали Богдана Хмельницького, 1648–1657. — К. : Альтернативи, 1998. — С. 81.

⁷ Там само. — С. 110.

⁸ Там само. — С. 269.

⁹ Козаченко А. Гетьманські універсали як джерело права Української держави другої половини XVII — початку XVIII століття. — С. 81–82.

¹⁰ Див.: Любченко Д. Види злочинів у кримінальному праві Гетьманщини за універсалами другої половини XVII — першої чверті XVIII ст. // Право України. — 2007. — № 6. — С. 139.

¹¹ Універсали Богдана Хмельницького, 1648–1657. — С. 94.

¹² Там само. — С. 78–79, 81, 89–90, 110, 111.

¹³ Там само. — С. 110.

¹⁴ Там само. — С. 231–232.

¹⁵ Окіншевич Л. Лекції з історії українського права. Право державне. Доба станового суспільства. — Мюнхен, 1947. — С. 135.

¹⁶ Горобець В. М. Білорусь : козацька чи московська? Витоки і характер українсько-російських конфліктів на землях Південно-Східної Білорусі // Україна і Росія в історичній ретроспективі : нариси : в 3 т. — К. : Наук. дум-

ка, 2004. — Т. 1 : Українські проекти в Російській імперії /В. Ф. Верстюк, В. М. Горобець, О. П. Толочко. — 2004. — С. 61–62, 64, 66.

¹⁷ Див.: Яковлева Т. Украинская шляхта и государственная идея в годы Освободительной войны / Т. Яковлева // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття : політика, ідеологія, військово мистецтво : зб. статей / за ред. В. В. Смоля. — К., 1998. — С. 137.

¹⁸ Універсали Богдана Хмельницького, 1648–1657. — С. 213.

¹⁹ Див.: ІР НБУВ. — Ф. Х : Архів ВУАН. — № 14876. — Шамрай С. Київська сотня Київського полку (XVII–XVIII ст.) — Арк. 12–13.

²⁰ Універсали Богдана Хмельницького, 1648–1657. — С. 212.

²¹ Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. — 2-е вид., випр. і доп./ Іван Петрович Крип'якевич. — Львів : Світ, 1990. — С. 249–250.

²² Універсали Богдана Хмельницького, 1648–1657. — С. 214.

²³ Там само. — С. 164.

²⁴ ІР НБУВ. — Ф. Х : Архів ВУАН. — № 14876. — Шамрай С. Київська сотня Київського полку (XVII–XVIII ст.) — Арк. 13.

²⁵ Василенко М. Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права XVII–XVIII вв. // Український археографічний збірник. — К., 1926. — Т. 1. — С. 61; Універсали Богдана Хмельницького, 1648–1657. — С. 142–143.

²⁶ Див.: Універсали Богдана Хмельницького, 1648–1657. — С. 226.

²⁷ Василенко М. Вказ. праця. — С. 61; Універсали Богдана Хмельницького, 1648–1657. — С. 143.

²⁸ Жалувальна царська грамота Запорозькому війську, 27 березня 1654 р. // Грушевський М. Переяславська умова України з Москвою 1654 року. — 3-те вид. — К. : Петро Барський, 1918. — С. 59.

²⁹ Акты ЮЗР : в 15 т. — СПб. : Тип. II отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1846. — Т. 11 : 1672–1674. Прибавления 1657. — СПб. : Тип. М. Эттингера, 1879. — С. 745.